

દાહોદ જિલ્લાના ખેડૂતો સામેના પડકારો અને તકો : એક વિશ્લેષણાત્મક અભ્યાસ

ડૉ. પ્રવિણકુમાર એમ. હાંડા

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, અર્થશાસ્ત્ર વિભાગ, સરકારી વિનયન કોલેજ શહેરા, શહેરા, પંચમહાલ

ABSTRACT

ભારતીય ગ્રામ્ય અર્થતંત્રમાં કૃષિ ક્ષેત્રનું મહત્વ અત્યંત છે. ગુજરાત રાજ્યનો દાહોદ જિલ્લો આદિવાસી બહુલ હોવાથી અહીંની મોટાભાગની વસ્તી જીવનનિર્વાહ માટે ખેતી પર આધારિત છે. આ સંશોધન લેખમાં દાહોદ જિલ્લાના ગ્રામ્ય કૃષિ ખેડૂતોને અસર કરતા આર્થિક, સામાજિક, પ્રાકૃતિક તથા સંસ્થાગત પરિબલોનું શૈક્ષણિક દૃષ્ટિકોણથી વિશ્લેષણ કરવામાં આવ્યું છે. અભ્યાસ માટે Census of India, NABARD Potential Linked Plan, તથા ગુજરાત રાજ્ય કૃષિ વિભાગના વિશ્વસનીય સરકારી અહેવાલોમાંથી પ્રાપ્ત દ્વિતીયક માહિતીનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. વિશ્લેષણ પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે વરસાદ આધારિત ખેતી, મર્યાદિત સિંચાઈ સુવિધાઓ, જમીનનાં નાના નાના ટુકડા અને બજાર સુધીની મર્યાદિત પહોંચ મુખ્ય પડકારો છે. સાથે સાથે, પાક વૈવિધ્યકરણ, બાગાયત, પશુપાલન અને અન્ય સહાયક કૃષિ પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા ખેડૂતોની આવક વધારવાની નોંધપાત્ર સંભાવનાઓ પણ રહેલી છે.

પ્રસ્તાવના

કૃષિ ક્ષેત્ર લાંબા સમયથી ભારતીય અર્થવ્યવસ્થાનું આધારભૂત અંગ રહ્યું છે. દેશની વિશાળ વસ્તી આજે પણ સીધી અથવા આડકતરી રીતે ખેતી અને તેની સાથે જોડાયેલા વ્યવસાયો પર નિર્ભર છે. ગુજરાત રાજ્ય કૃષિ વિકાસમાં અગ્રેસર હોવા છતાં રાજ્યના પૂર્વીય આદિવાસી વિસ્તારોમાં ખેતી હજી પણ પરંપરાગત સ્વરૂપે ચાલી રહી છે. દાહોદ જિલ્લો એવો જ એક વિસ્તાર છે, જ્યાં ભૌગોલિક પરિસ્થિતિ, વરસાદ પર આધાર અને સામાજિક માળખું ખેતી વિકાસને અસર કરે છે. દાહોદ જિલ્લામાં ખેતી મોટેભાગે વરસાદ આધારિત હોવાથી પાક ઉત્પાદન અને ખેડૂતોની આવક મોસમી અનિશ્ચિતતાથી પ્રભાવિત થાય છે. આ સંશોધન લેખ દાહોદ જિલ્લાના ગ્રામ્ય કૃષિ ક્ષેત્રની વર્તમાન સ્થિતિ, ખેડૂતો સામે ઉભા પડકારો તથા વિકાસ માટે રહેલી સંભાવનાઓનું અર્થશાસ્ત્રીય વિશ્લેષણ રજૂ કરે છે.

અભ્યાસના હેતુઓ

૧. દાહોદ જિલ્લાના ગ્રામ્ય ખેડૂતોને પડતા મુખ્ય પડકારોની ઓળખ કરવી.
૨. જિલ્લાની ખેતી-લાયક જમીન અને પાક પદ્ધતિનું વિશ્લેષણ કરવું.
૩. કૃષિ ક્ષેત્રમાં રહેલી વિકાસની તકોનું મૂલ્યાંકન કરવું.
૪. નીતિગત સૂચનો રજૂ કરવા.

અભ્યાસ પદ્ધતિ

આ સંશોધન માટે વર્ણનાત્મક અને વિશ્લેષણાત્મક પદ્ધતિ અપનાવવામાં આવી છે. લેખમાં મુખ્યત્વે સેકન્ડરી માહિતીનો ઉપયોગ થયો છે. માહિતીના મુખ્ય સ્ત્રોતોમાં Census of India, NABARD Potential Linked Plan (Dahod District), ગુજરાત રાજ્ય કૃષિ વિભાગના અહેવાલો અને પ્રકાશિત સંશોધન લેખોનો સમાવેશ થાય છે. માહિતીનું વિશ્લેષણ વર્ણનાત્મક પદ્ધતિ દ્વારા કરવામાં આવ્યું છે.

જિલ્લાની સામાન્ય માહિતી

ગુજરાત રાજ્યના પૂર્વ ભાગમાં મધ્યપ્રદેશની સીમાએ આવેલો દાહોદ જિલ્લો ભૌગોલિક રીતે પર્વતીય અને ડુંગરાળ પ્રદેશ છે. જિલ્લાની કુલ ૩.૮૨ લાખ હેક્ટર ભૂમિ પૈકી આશરે ૨.૨૪ લાખ હેક્ટર જમીન ખેતીલાયક છે. અહીંની વસ્તી મુખ્યત્વે ગ્રામ્ય અને આદિવાસી હોવાથી ખેતી જ આજીવિકાનો મુખ્ય સ્ત્રોત છે. પર્વતીય ભૂપૃષ્ઠને કારણે ખેતીમાં અનેક પડકારો હોવા છતાં, અહીં વાર્ષિક સરેરાશ ૧૦૦૦ થી ૧૧૦૦ મી.મી. વરસાદની મદદથી ખરીફ અને રવિ પાકો લેવામાં આવે છે. જિલ્લામાં ૨૦૦૮માં સરેરાશ ૪૨૬ મિલીમીટર, ૨૦૧૦માં સરેરાશ ૫૬૮ મિલીમીટર, ૨૦૧૧માં ૫૭૨ મિલીમીટર જ્યારે ૨૦૧૩માં સરેરાશ ૮૫૧ મિલીમીટર વરસાદ થયો હતો. આમ, આના ઉપરથી એમ કહી શકાય કે, દાહોદ જિલ્લામાં વરસાદની અનિશ્ચિતતા જોવા મળે છે. જિલ્લામાં ક્યારેક વધારે તો ક્યારેક ઓછા વરસાદના પરિણામે જિલ્લામાં કેટલીકવાર અછતની સમસ્યા તો ક્યારેક અતિવૃષ્ટિની સમસ્યા જોવા મળે છે

NABARDના અહેવાલ મુજબ, દાહોદમાં મકાઈ એ સૌથી મોટો અને મુખ્ય પાક છે, જે અંદાજે ૧.૫૦ લાખ હેક્ટર વિસ્તારમાં વચાય છે. તે ઉપરાંત ડાંગર (૩૫,૮૦૦ હેક્ટર), ઘઉં (૪૮.૭૦૦ હેક્ટર), તુવર (૧૮,૮૦૦ હેક્ટર) અને સોયાબીન (૩૨,૬૦૦ હેક્ટર) જેવા પાકોનું પણ નોંધપાત્ર વાવેતર થાય છે. જોકે, મોટાભાગના ખેડૂતો હજી પણ પરંપરાગત

પદ્ધતિઓ અને મર્યાદિત સંસાધનો પર નિર્ભર હોવાથી તેમની આવક મર્યાદિત રહે છે. આમ, દાહોદનું અર્થતંત્ર મુખ્યત્વે ખેતી આધારિત છે, જેમાં આધુનિકીકરણની અપાર સંભાવનાઓ રહેલી છે.

દાહોદ જિલ્લાના ખેડૂતોની મુખ્ય સમસ્યાઓ

૧) વરસાદ આધારિત ખેતી

દાહોદ જિલ્લાના કૃષિ માળખામાં 'વરસાદ આધારિત ખેતી' એક પાયાનો પડકાર છે. જિલ્લાના અંદાજે ૭૦ થી ૮૦ ટકા ખેતીલાયક વિસ્તારમાં સિંચાઈની પૂરતી સુવિધાઓ ઉપલબ્ધ ન હોવાથી ખેડૂતો સંપૂર્ણપણે કુદરતી વરસાદ પર નિર્ભર રહે છે. અહીંનો ભૂપ્રદેશ પર્વતીય અને પથરાળ હોવાથી વરસાદી પાણીનો સંગ્રહ કરવો મુશ્કેલ બને છે. વરસાદની અનિયમિતતા, જેમ કે ચોમાસાનું મોડું આગમન અથવા પાક પાકવાના સમયે વરસાદ ખેંચાઈ જવો, સીધી રીતે પાકને નુકસાન પહોંચાડે છે. આ અનિશ્ચિતતાને કારણે ખેડૂતોની આવકમાં ભારે અસ્થિરતા સર્જાય છે, કારણ કે મોટાભાગના ખેડૂતો વર્ષમાં માત્ર એક જ પાક (ખરીફ) લઈ શકે છે. જમીનમાં ભેજ જાળવી રાખવાની નબળી ક્ષમતા અને સિંચાઈના અભાવે ખેડૂતો રોકડિયા પાકો લેવાનું જોખમ ઉઠાવી શકતા નથી, જે અંતે તેમની આર્થિક પ્રગતિને અવરોધે છે.

૨) સિંચાઈ સુવિધાઓનો અભાવ

દાહોદ જિલ્લામાં ખેતી માટે સિંચાઈ સુવિધાઓનો અભાવ એક ગંભીર અને પાયાની સમસ્યા છે. સમગ્ર જિલ્લાના સંદર્ભમાં જોઈએ તો, જિલ્લાના કુલ ખેડાણલાયક વિસ્તારના ૮૮,૦૭૩ હેક્ટર એટલે કે ૪૦.૮૮ ટકા વિસ્તારને સિંચાઈની સગવડ મળે છે. આથી એમ કહી શકાય કે, જિલ્લાનો ૫૯.૮૧ ટકા વિસ્તાર વર્તમાન સમયમાં પણ બીનસિંચિત છે. જિલ્લાનું ભૂપૃષ્ઠ ડુંગરાળ અને પથરાળ હોવાને કારણે ભૂગર્ભ જળના સ્તર ઊંડા છે, જેના લીધે કૂવા અને બોરવેલ દ્વારા પિયત મેળવવું મુશ્કેલ બને છે. જિલ્લામાં નહેરો (Canals) નું નેટવર્ક હજી પણ મર્યાદિત છે, જેને પરિણામે મોટાભાગના ખેડૂતો માત્ર વરસાદી પાણી પર જ નિર્ભર રહે છે. આધુનિક સિંચાઈ પદ્ધતિઓ જેવી કે ટપક સિંચાઈ (Drip Irrigation) અને ફુવારા પદ્ધતિનો વ્યાપ હજી સુધી તમામ ખેડૂતો સુધી પહોંચ્યો નથી. સિંચાઈની આ મર્યાદાઓને કારણે ખેડૂતો શિયાળા કે ઉનાળામાં રવિ અને જાયદ પાકો લઈ શકતા નથી, જે સીધી રીતે તેમની વાર્ષિક આવક પર નકારાત્મક અસર કરે છે. પૂરતા જળ સ્ત્રોતોના અભાવે ખેતી માત્ર ચોમાસા પૂરતી જ મર્યાદિત રહી જાય છે.

૩) આર્થિક સમસ્યા

દાહોદ જિલ્લામાં ખેડૂતોની નબળી આર્થિક સ્થિતિ માટે મુખ્યત્વે નાની જમીનધારણા જવાબદાર છે, દાહોદ જિલ્લામાં કુલ ખેડૂતોના ૫૮.૨૪ ટકા સિમાંત ખેડૂતો છે. ૨૮.૪૮ ટકા નાના ખેડૂતો છે, જ્યારે માત્ર ૧૨.૨૬ ટકા ખેડૂતો ૨ હેક્ટરથી વધુ જમીન ધરાવતા મોટા ખેડૂતો છે. આમ, ઉપરનું વર્ગીકરણ જોતા એમ કહી શકાય કે જિલ્લામાં જમીન માલિકીની અસમાનતા, આવક અને સંપત્તિની અસમાનતામાં પરિણામે છે. નાના કદનું ખેડાણ ઘટક ટેકનોલોજીનો ઇષ્ટ ઉપયોગ કરી શકાતું નથી, પરિણામે જિલ્લામાં ખેતીક્ષેત્રે ઉત્પાદન અને ઉત્પાદકતા નીચી રહે છે. જેના કારણે ખેતી બિન-નફાકારક બને છે. બિયારણ અને ખાતરનો ઊંચો ઉત્પાદન ખર્ચ અને તેની સામે બજારમાં મળતા નીચા ભાવ ખેડૂતોની મુશ્કેલીમાં વધારો

કરે છે. પૂરતી મૂડીના અભાવે ખેડૂતો આધુનિક સાધનો વસાવી શકતા નથી, પરિણામે ખેતી માત્ર જીવનનિર્વાહનું સાધન બની રહે છે અને આર્થિક વિકાસ રૂંધાય છે.

૪) જાગૃતિ અને શિક્ષણનો અભાવ

દાહોદ જિલ્લાના અંતરિયાળ વિસ્તારોમાં શિક્ષણનું ઓછું પ્રમાણ ખેતીના વિકાસમાં મોટો અવરોધ છે. ગુજરાત રાજ્યના જિલ્લાઓની સરખામણી કરીએ તો દાહોદ જિલ્લો ૪૭.૩૪ ટકા સાથે સૌથી ઓછા ક્રમે આવે છે. એટલે કે જિલ્લામાં વર્તમાન સમયમાં પણ ૫૨.૬૬ ટકા લોકો નિરક્ષર છે. ખેડૂતોમાં આધુનિક કૃષિ ટેકનોલોજી, રાસાયણિક ખાતરોનો સંતુલિત ઉપયોગ અને વૈજ્ઞાનિક ખેતી પદ્ધતિઓ અંગે પૂરતી જાણકારી નથી. આ ઉપરાંત, PM-કિસાન, પાક વીમો અને સબસિડી જેવી અનેક સરકારી યોજનાઓ હોવા છતાં, માહિતીના અભાવે સામાન્ય ખેડૂત તેનો પૂરો લાભ લઈ શકતો નથી. આ જાગૃતિના અભાવે ખેડૂતો પરંપરાગત અને ઓછી આવકવાળી ખેતીમાં જ ફસાયેલા રહે છે.

૫) સ્થળાંતર

દાહોદ જિલ્લામાં ખેતીમાં ઓછું વળતર અને સિંચાઈના અભાવે ખેતી 'બિન-નફાકારક' બનતી જાય છે, જેના કારણે ગ્રામ્ય યુવાનો મોટા પાયે શહેરો તરફ સ્થળાંતર કરે છે. આંકડાકીય રીતે જોતા, જિલ્લાના અંદાજે ૪૦% થી ૫૦% શ્રમશક્તિ રોજગાર માટે બહાર જાય છે. આ સ્થળાંતરને કારણે ખેતી ક્ષેત્રે કુશળ માનવબળની અછત સર્જાય છે અને નવી ટેકનોલોજી અપનાવવામાં અવરોધ આવે છે, જે અંતે કૃષિ વિકાસને નકારાત્મક રીતે અસર કરે છે.

જિલ્લામાં કૃષિ વિકાસ માટેની તકો

૧) પાક વૈવિધ્યકરણ

દાહોદના ખેડૂતો વર્ષોથી પરંપરાગત રીતે મકાઈ અને અડદ પર નિર્ભર રહ્યા છે, પરંતુ હવે પાક વૈવિધ્યકરણ દ્વારા આર્થિક સ્થિતિ બદલવાની મોટી તક છે. આનો અર્થ એ છે કે માત્ર એક કે બે પાક પર આધાર રાખવાને બદલે ઊંચી કિંમતના રોકડિયા પાકો અને બાગાયતી પાકો તરફ વળવું. દાહોદની આબોહવા ટામેટા, મરચાં, આદુ અને લસણ જેવા શાકભાજી માટે ખૂબ જ અનુકૂળ છે. જો ખેડૂતો ડાંગર કે મકાઈના અમુક ભાગમાં ફેલોની ખેતી અથવા ઔષધીય પાકો લેવાનું શરૂ કરે, તો બજારમાં તેમને વધુ ભાવ મળી શકે છે. આ પદ્ધતિનો સૌથી મોટો ફાયદો એ છે કે તે ખેતીના જોખમો ઘટાડે છે. જો કોઈ એક પાક નિષ્ફળ જાય, તો બીજો પાક આર્થિક ટેકો પૂરો પાડે છે. વળી, સોયાબીન જેવા પાકોના વાવેતરથી જમીનની ફળદ્રુપતા પણ જળવાય છે. દાહોદમાં સરકાર દ્વારા આપવામાં આવતી ગ્રીન હાઉસ અને નેટ હાઉસની સબસિડીનો લાભ લઈને ખેડૂતો બારેમાસ શાકભાજી ઉગારી શકે છે, જે સ્થાનિક બજાર ઉપરાંત અન્ય મોટા શહેરોમાં મોકલીને ઊંચી કમાણી કરી શકાય છે.

૨) કૃષિ સાથે પુરક વ્યવસાય

દાહોદ જિલ્લામાં માત્ર ખેતી પર નિર્ભર રહેવાને બદલે પૂરક વ્યવસાયો અપનાવીને ખેડૂતો પોતાની આવકમાં મોટો વધારો કરી શકે છે. પશુપાલન એ અહીંનો સૌથી પરંપરાગત અને વિશ્વાસપાત્ર પૂરક વ્યવસાય છે, જે દૂધ ઉત્પાદન દ્વારા ખેડૂતોને નિયમિત રોકડ આવક પૂરી પાડે છે. આ ઉપરાંત, ઓછા રોકાણમાં વધુ નફો આપતું મરઘા પાલન (કુક્કડ પાલન) અને પોષણયુક્ત મરઘું ઉત્પાદન જેવા વ્યવસાયો ગ્રામ્ય સ્તરે રોજગારીની નવી તકો ઉભી કરી શકે છે. ખેતીના કચરામાંથી વર્મી કમ્પોસ્ટ (અજસિયાનું ખાતર) બનાવીને ખેડૂતો પોતાના ખેતરની ફળદ્રુપતા વધારી શકે છે અને વધારાનું ખાતર વેચીને આર્થિક લાભ પણ મેળવી શકે છે. આ બધી પ્રવૃત્તિઓ ખેતીના જોખમો ઘટાડે છે અને ખેડૂતોને આર્થિક રીતે આત્મનિર્ભર બનાવે છે.

૩) સરકારી યોજનાઓ અને સહાય

દાહોદ જિલ્લાના ખેડૂતો માટે ભારત અને ગુજરાત સરકારની વિવિધ યોજનાઓ આર્થિક સુરક્ષા અને વિકાસ માટે આશીર્વાદરૂપ સાબિત થઈ શકે છે. PMFBY (પ્રધાનમંત્રી ફસલ વીમા યોજના) દ્વારા અનિયમિત વરસાદ કે કુદરતી આફતો સામે પાકને સુરક્ષિત કરી શકાય છે, જે દાહોદ જેવા વરસાદ આધારિત વિસ્તાર માટે ખૂબ જ જરૂરી છે. PMKSY (પ્રધાનમંત્રી કૃષિ સિંચાઈ યોજના) અંતર્ગત 'પર ડ્રોપ મોર કોપ' અભિયાન હેઠળ ટપક અને ફુવારા સિંચાઈ માટે મોટી સબસિડી આપવામાં આવે છે, જેથી પાણીની તંગીમાં પણ ખેતી શક્ય બને છે. આ ઉપરાંત, કિસાન કેડિટ કાર્ડ (KCC) દ્વારા ખેડૂતોને ખૂબ જ ઓછા વ્યાજે લોન મળે છે, જે તેમને શાહુકારોના ચુંગાલમાંથી બચાવે છે અને ખેતી માટે જરૂરી બિયારણ તથા ખાતર ખરીદવામાં મદદરૂપ થાય છે. જો ખેડૂતો આ યોજનાઓનો મહત્તમ લાભ લે, તો ખેતીમાં જોખમ ઘટે અને આર્થિક સમૃદ્ધિના નવા દાર ખુલે.

તારણો

અભ્યાસના પરિણામો દર્શાવે છે કે દાહોદ જિલ્લાના ગ્રામ્ય કૃષિ ખેડૂતો અનેક સ્તરે પડકારોનો સામનો કરી રહ્યા છે. વરસાદ આધારિત ખેતી અને અનિયમિત મોસમના કારણે ઉત્પાદન અને આવક બંને અસ્થિર રહે છે. ઓછી જમીન ધરાવતા ખેડૂતો માટે આધુનિક ટેકનોલોજી અપનાવવી મુશ્કેલ બને છે. સાથે સાથે, અભ્યાસે આ પણ દર્શાવ્યું છે કે જે ખેડૂતો બાગાયત, પશુપાલન અથવા સહાયક કૃષિ પ્રવૃત્તિઓ અપનાવે છે, તેમની આવકમાં સુધારો જોવા મળે છે. સરકારી યોજનાઓ અંગે પૂરતી જાગૃતિ અને તાલીમ ઉપલબ્ધ કરાવવામાં આવે તો દાહોદ જિલ્લાના કૃષિ વિકાસમાં નોંધપાત્ર ફેરફાર શક્ય છે. આ પરિણામો દર્શાવે છે કે પડકારો હોવા છતાં યોગ્ય નીતિ અને આયોજન દ્વારા કૃષિ ક્ષેત્રને મજબૂત બનાવી શકાય છે.

સૂચનો

- સિંચાઈ સુવિધાઓનો વિસ્તાર અને માઇક્રો-ઇરીગેશનને પ્રોત્સાહન આપવું.
- ખેડૂતોને આધુનિક ખેતી પદ્ધતિઓ અંગે તાલીમ આપવી.
- બાગાયત અને સહાયક કૃષિ પ્રવૃત્તિઓ માટે નાણાકીય સહાય વધારવી.
- બજાર સુવિધાઓ અને સંગ્રહ ક્ષમતાનો વિકાસ કરવો.
- યુવાનોને ખેતી તરફ આકર્ષવા નવીન યોજનાઓ અમલમાં મૂકવી.

સમાપન

દાહોદ જિલ્લાના ગ્રામ્ય કૃષિ ખેડૂતો સામે અનેક આર્થિક, સામાજિક અને પ્રાકૃતિક પડકારો છે. વરસાદ આધારિત ખેતી, મર્યાદિત સિંચાઈ સુવિધાઓ અને બજારની અછત ખેડૂતોની આવક પર પ્રતિકૂળ અસર કરે છે. તેમ છતાં, પાક વૈવિધ્યકરણ, બાગાયત, સહાયક કૃષિ પ્રવૃત્તિઓ અને સરકારી યોજનાઓ દ્વારા વિકાસની વિશાળ તકો ઉપલબ્ધ છે. સરકાર, સ્થાનિક સંસ્થાઓ અને કૃષિ વિસ્તરણ સેવાઓ વચ્ચે સમન્વય સ્થાપિત કરવામાં આવે તો દાહોદ જિલ્લાનું કૃષિ ક્ષેત્ર ટકાઉ અને સમૃદ્ધ બની શકે છે. દાહોદ જિલ્લાના ખેડૂતો સામે પડકારો હોવા છતાં વિકાસની વિશાળ તકો ઉપલબ્ધ છે. પાક વૈવિધ્યકરણ, સહાયક પ્રવૃત્તિઓ અને સરકારી સહાય દ્વારા ખેડૂતોની આવક અને જીવનસ્તર સુધારી શકાય છે.

REFERENCES

Here are some references related to artificial intelligence:

1. Census of India (2011). District Census Handbook: Dahod.
2. NABARD (2019-20). Potential Linked Plan – Dahod District.
3. Government of Gujarat. District Agricultural Statistics.
4. Planning Commission & related research studies.
5. સામાજિક આર્થિક સમીક્ષા 2012-13, 2018-19